

Hovedgårdsdrift eller jordrente?

System og økonomi på Trøjborg gods
1579–ca. 1660

Af *Hans Schultz Hansen*

Godssystemet i Danmark i 1600-tallet

Det har indtil fornylig været tradition i dansk landbrugshistorie for at ville se »prisrevolutionen« i 1500-årenes anden halvdel med dens stærkt stigende priser på fødevarer som et kraftigt incitament for godsejerne til at udvide hovedgårdenes marker og dermed deres produktion. Følgerne heraf var nedlæggelse af bøndergårde og forøgelse af fæstebøndernes arbejdspligt, hoveriet. For at udnytte hoveriressourcerne måtte fæstegårdene samles i hovedgårdenes umiddelbare nærhed, og dette var ifølge traditionen netop formålet med mageskifterne mellem adelen og kronen i 1580-erne.¹

Men især E. Ladewig Petersen har afvist denne teori og argumenteret overbevisende for, at udviklingen mod øget hovedgårdsdrift først slog igennem efter ca. 1630. Indtil da kunne godsejerne få store indtægter ved at spekulere i prisstigningerne med fæstebøndernes landgilde, der blev ydet i naturallier. Der var ingen grund til at udvide hovedgårdsdriften.

Imidlertid øgedes fæstebøndernes skattebyrder nærmest eksplosivt efter 1630, idet ekstraskatter blev mere regel end undtagelse. Årsag hertil var til dels udgifterne til de hvervede

Hans Schultz Hansen, f. 1960, cand. phil., konference-studerende ved Historisk Institut, Århus Universitet. Har foruden flere mindre lokalhistoriske artikler i 1985 i *Historisk Samfund for Sønderjyllands skriftrække* fået udgivet »Det nord-slesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880–1914« (guldmedaljeafhandling).

Arbejder nu med tidsrummet 1864–1970 til »Løjt sogns historie«, som skal udkomme i 1987.

hære under kejserkrigen 1625–29, men statsudgifternes vækst var en general europæisk tendens i tiden, da fyrsterne søgte at øge deres økonomiske og politiske magt. De øgede udgifter måtte modsvares af voksende indtægter, og her slog krongodsernes overskud ikke længere til. Aktivitetsudvidelsen måtte finansieres ved skatteudskrivning.

Mens fæstegårde var skattepligtige, var hovedgårde skattefrie. For godsejeren var det derfor fordelagtig at inddrage jord fra (måske øde) fæstegårde under hovedgården. Derved blev der imidlertid færre fæstebønder om at dyrke en større hovedgårdsmark – altså steg hoveriet. Dertil kom, at de i hovedgårdssognet boende fæstebønder, ugedagstjernerne, var fritaget for ekstraskatter. Derfor var det ønskeligt at samle så mange af godsets fæstegårde i hovedgårdssognet som muligt. Samtidig gjorde man udnyttelsen af deres arbejdspligt nemmere.²

Det er hensigten i denne artikel at belyse denne proces på Trøjborg gods i Visby sogn, Lø herred, Tønder amt. Forløb den som skitseret ovenfor, eller fulgte den sine egne veje? Ikke alle aspekter af godssystemet og godsøkonomien vil blive behandlet; undersøgelsen vil koncentrere sig om fæstegodsets beliggenhed, hovedgårdens størrelse, hoveriets udvikling og sammensætningen af godsets indtægter. Fæsteforhold, dyrkningsmåder og retsforholdet mellem fæstere og godsejer vil derimod blive udeladt.

Godssystemet i Nordslesvig

Skønt Trøjborg ligger kun 15 km nord for den nuværende grænse ved Tønder, var godset indtil 1864 ikke en del af hertugdømmet Slesvig, men hørte direkte under Danmark på samme måde som Århus amt. Godset lå nemlig i de såkaldte kongerigske enklaver i Vestslesvig. Derfor skulle man forvente en udvikling på godset som den ovenfor beskrevne, men da en afsmitning fra det geografisk nærmere liggende Nordslesvig ikke kan udelukkes, skal godssystemets karakter her kort skitseres.

Godssystemet var i Nordslesvig omkring år 1600 underkastet særdeles stærke variationer fra egn til egn, alt efter områderne hørte under adelen, den danske konge, hertugen af

Udsnit af Johannes Mejers kort over den vestlige del af Haderslev amt samt Ribe og Løgumkloster fra 1652.

Gottorp eller hertug Hans den Yngre. På de adelige godser Gram og Søgård kendetegnedes udviklingen således tidligt af nedlæggelser af bondegårde – på Søgård af hele landsbyer –, udvidelser af hovedgårdenes marker, forøget hoveri samt livegenskabet. Det sidste skulle hindre fæsterne i at flytte bort fra godset og svarede således til det sjællandske vornedskab, men var betydeligt skrappere. Alt i alt mindede forholdene på Gram og Søgård om det østelbiske »godsherskab«, der i Slesvig især fandtes i den sydøstlige del. I hertug Hans den Yngres del – Als og Sundeved – var situationen den samme bortset fra, at livegenskabet ikke indførtes her.³

Men i modsætning hertil gik det traditionelle godssystem i opløsning på kongens og Gottorperhertugens ladegårde. Fra omkring 1600 og frem til ca. 1630 afløstes således her fæstebøndernes avlingshoveri. På kongens gårde fandt den første afløsning sted i 1597 på Tørning ved Haderslev. I 1633 blev afløsningen udbredt til alle ladegårde i de kongelige dele. Det må dog understreges, at kun avlingshoveriet afløstes, ikke forskellige vedligeholdelsespligter. Nogle steder skulle der endog fortsat ydes hoveri ved hø- og kornhøst.

På de gottorpske ladegårde i Tønder amt afløstes i 1596 hoveriet til schæferiet Kravlund, 1597 til Grøngård, 1606 til Hestholm og 1624 til Solvig. I Løgumkloster amt fandt afløsningen sted i 1632. I Åbenrå amt anmodede bønderne om afløsning i 1597, hvorfor afløsning dette år fandt sted på Jørgensgård, Høgebjerg og Andholm; Brundlund måtte vente til 1632. Peter Kr. Iversen peger på lave foldudbytter på de kongelige og hertugelige ladegårde som årsag til afløsningen, mens Troels Fink fremhæver hoveriafløsningens karakter af en kraftig skatteforhøjelse. Den kan altså sættes i sammenhæng med skattestatens vækst.⁴

I enklaverne var Møgeltønderhus 1583–99 i Bendix Rantzau's eje, men de af ham gjorde skridt i retning af udvidet hovedgårdsdrift ophævedes ved kronens genovertagelse i 1599. Hoveriet blev dog først afløst i 1661. Det andet store gods i enklaverne var Trøjborg, hvorom de følgende sider skal handle.⁵

Fæstegodset

I 1579 mageskiftede Peter Rantzau, lensmand på Trøjborg, med Frederik den 2., således at han fik Trøjborg til ejendom,

mens kongen fik hovedgården Vamdrup med tilhørende bøndergods ved Kolding, hvor han samlede et stort krongodsområde. Ifølge mageskiftebrevet, der er dateret Kolding den 17. oktober 1579, fik Peter Rantzau udover Trøjborg slot og det tilhørende fæstegods på 87 fæstegårde i Lø herred og 11 i Højer herred endvidere 17 fæstegårde i Lø herred, som tidligere havde hørt til Riberhus samt kronens rettigheder i 14 selvejer-gårde ligeledes i Lø herred, med ret til at tilforhandle sig ejendomsretten til samme. Alt godset, hvortil også hørte huse og nogle gårdparter, fik Peter Rantzau med samme ret som kronen, det vil sige med eget herredsting, herredstings ret, jus patronatus til kirkerne og »strøm«. Dette betegnes af Johan Hvidtfeldt som »en fremgangsmåde, som er enestående i dansk retshistorie«. ⁶

Til en undersøgelse af fæstegodset er mageskiftedokumentet, således som det er gengivet i »Kronens Skøder«, uegnet, da der ikke skelnes mellem hele og halve gårde. I stedet benyttes derfor jordebogen fra 1580; 1579-jordebogen medtager ikke de nævnte 17 Riberhusgårde. For at undersøge, om Peter Rantzau eller hans efterfølgere gennemførte en arrondering af fæstegodset, bringes til sammenligning tallene fra jordebogen 1655. (Se tabel 1, s. 12).

Tabellen viser, at der mellem 1580 og 1655 skete meget få ændringer i fæstegodsets placering omkring hovedgården. Når gårdantallet omregnes til helgårde, var der i de fleste sogne en meget nær overensstemmelse mellem de to år. Undtagelser er Brede og Døstrup sogne, hvor godset mistede nogle af sine gårde i en proces, se herom nedenfor. Nogen bestræbelser på samling af fæstegårdene nærmere hovedgården kan således ikke registreres på Trøjborg.

I sammenligning med andre godser må Trøjborgs arrondering betegnes som uhensigtsmæssig, hvis man forudsætter et ønske hos godsejeren om en effektiv udnyttelse af fæsternes hoveripligter. I 1580 lå 54% af fæstegårdene i det lille hovedgårdssogn Visby og dets nabosogne Brede og Emmerlev. De resterende 46% lå længere borte, længst borte lå 2 helgårde i Tevring i Døstrup sogn, i luftlinje 15 km fra Trøjborg. Fæstegodsets beliggenhed i de enkelte byer i 1580 er vist på kortet, s. 13.

J.V. Jensen har undersøgt fæstegodsets arrondering på godserne i Musse og Fuglse herreder på Lolland i årene 1568 og

Tabel 1. Trøjborgs fæstegods 1580 og 1655.

Sogn	1580			1655		
	Hel-gårde	Halv-gårde	Omregnet	Hel-gårde	Halv-gårde	Omregnet
Visby	23	1	24 $\frac{1}{3}$ ¹	15	19	24 $\frac{1}{2}$
Brede	26	11	33 $\frac{1}{4}$ ²	4	49	28 $\frac{3}{4}$ ⁴
Randerup	9	3	10 $\frac{5}{6}$ ³	9	4	11
Ballum	1	—	1 $\frac{1}{3}$ ³	2	—	2
Mjolden	12	2	14 $\frac{1}{2}$ ⁵	8	12	14
Døstrup	17	2	23 $\frac{1}{2}$ ⁶	6	23	17 $\frac{1}{2}$
Lø hrd. uden						
Visby	65	18	83 $\frac{5}{12}$	29	88	73 $\frac{1}{4}$
Emmerlev	3	3	4 $\frac{1}{2}$	4	2	5
Ballum ⁷	1	—	1	1	—	1
Skast	—	2	1	—	2	1
Højer hrd.	4	5	6 $\frac{1}{2}$	5	4	7
Ialt	92	24	114 $\frac{1}{4}$	49	111	104 $\frac{3}{4}$

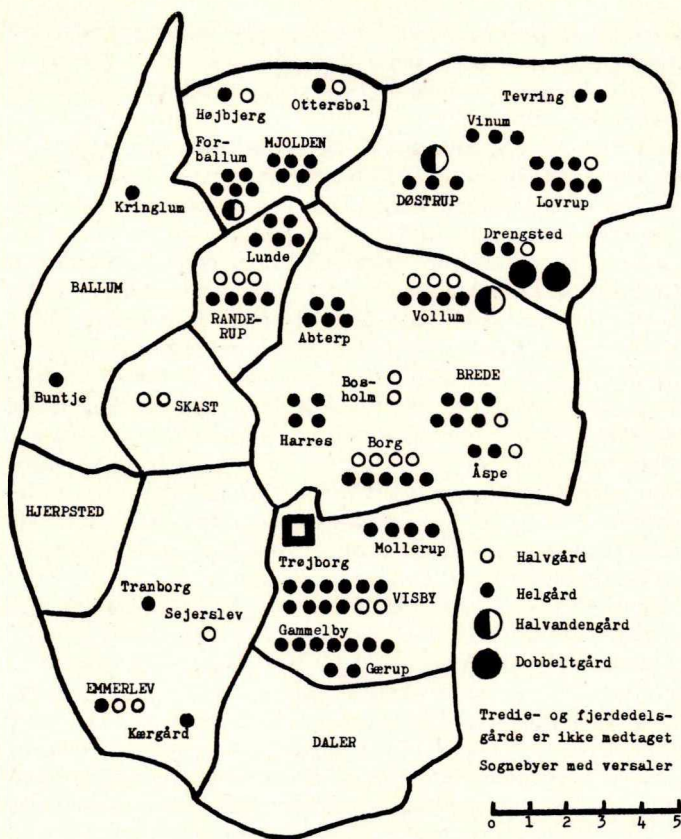
Anm.:

1. heri indeholdt $\frac{1}{3}$ gård og 1 »kirkegård« (halvgård).
2. — — en 1 $\frac{1}{2}$ gård og $\frac{1}{4}$ gård.
3. — — $\frac{1}{3}$ gård.
4. — — en $\frac{1}{4}$ gård.
5. — — en 1 $\frac{1}{2}$ gård.
6. — — 2 dobbeltgårde og en 1 $\frac{1}{2}$ gård.
7. Ballum sogn var delt mellem Lø og Højer herreder.

Kilder: Trøjborg godsarkiv, jordebøger 1580, 1589¹, 1589² og 1655.

1660–62. I 1568 lå gennemsnitligt 66% af gårdene i hovedgårdssognet eller nabosogne til dette, i 1660–62 var det tilsvarende tal 83%. Her var altså en betragtelig større andel placeret i hovedgårdenes nærhed, og denne andel blev kraftigt forøget op imod 1660.

Også på de Trøjborg nærtliggende godser Gram og Møgel-

Trøjborgs fæstegods 1580.

tønderhus lå en større andel af fæstegårdene nær hovedgården. På Gram lå både i 1585 og ca. 1630 alle fæstegårde enten i hovedgårdssognet Gram eller nabosogne hertil, på Møgeltonderhus både i 1603 og 1656 89%.⁷

At der ikke gjordes forsøg på at forbedre Trøjborgs arrondering kan skyldes to forhold: enten var det ikke muligt, eller det var ikke påkrævet. Fra året 1599 foreligger en serie af præsteindberetninger fra Ribe stift om tiendeyderne og deres

til. Processen eller rettere processerne er behandlet i en artikel af M. H. Nielsen. Kun hovedtrækkene skal derfor nævnes. De 14 selvejergårde erhvervede Peter Rantzau allerede den 24. februar 1580. Til gengæld for afståelsen blev selvejerne og deres eventuelle efterlevende hustruer fritaget for »fæste«, hvormed mentes indfæstning. Arvingerne skulle siden få gårdene for en tilbørlig indfæstning, og Peter Rantzau lovede ikke at ville fæste jord fra selvejergårdene ud til andre. Endelig skulle han friholde sælgerne for selvejerskat – hvilket vel var en selvfølge.

Den 27. september 1602 døde Peter Rantzau, og i 1604 endte påfølgende arvestridigheder med, at brodersønnen Godske Rantzau overtog Trøjborg. Allerede samme efterår som Peter Rantzau døde, indgav de tidligere selvejerbønder en klage til kongen. Først den 24. marts 1606 optoges sagen til doms ved rettertinget. De tidligere selvejerbønder påstod, at når de i 1580 havde afstået deres gårde, var det sket »mere af frycht end egen villighed«. Endvidere klagede de over, at Peter Rantzau ikke havde overholdt betingelserne fra 1580, og da hans efterfølger heller ikke havde vist vilje til det, måtte handelen gå tilbage og bønderne atter blive selvejere. Dommen gav bønderne medhold. I jordebogen fra 1604 nævnes derfor 13 selvejere, 4 i Brede sogn og 9 i Døstrup sogn. I 1655 var der stadig 9 selvejere tilbage.⁹

Hovedgården

Antallet af fæstegårde gik derudover ned med 1½, fordi en helgård og en halvgård i Højbjerg, Mjolden sogn, blev lagt under hovedgården. I jordebogen fra 1580 nævnes her Herman Jørgensen og Niels Jensen som fælles fæstere af helgården og Niels Jørgensen som fæster af halvgården. I jordebogen fra 1582 (jordebogen fra 1581 mangler) nævnes kun Niels Jørgensen uden landgildeangivelse, og i 1583 står: »bruges af junkeren selv til Trøjborg«, hvilket gentages de følgende år. I 1582 nævnes Niels Jørgensen som efterfølger for Mikkell Hansen på en anden gård, og der var tilføjet: »Junkeren har i år eftergivet Niels Jørgensen hans halve landgilde«. Mærkelig nok omtales nedlæggelserne ikke i den ovenfor anførte præsteindberetning fra 1599, hvori der intet står om, at Trøjborg skulle eje jord i Højbjerg. Nedlæggelserne og inddragelsen under hovedgården må ellers have betydet en nedgang i Mjoldenpræstens tien-

deindtægt, men med Peter Rantzau som indehaver af kaldsretten til kirken har præsten næppe følt sig tilskyndet til at protestere. Han kan også være blevet affundet på en eller anden vis.¹⁰

Derimod er nedlæggelserne i Højbjerg nævnt i en kilde fra det følgende år, nemlig en opmåling af Trøjborgs hovedgårdsjorder fra den 22. maj 1600, udført af Hans Køester fra Møgel-tønder. Under opmålingen af Højbjerg mark nævnes f.eks. »Niels Jørgensens Nørreeng – 10 demat 3 roder«. De tre bønder anføres flere steder som tidligere fæstere af enge og ager-land. Også andre bønder forekommer, f.eks. »Mathes Thomsen til Mjoldens bondeeng – ½ demat 52 roder«. Når fæstebønderne i 1607 og 1608 bl.a. klagede over, at Peter Rantzau havde fra-taget dem deres bedste enge, har dette ikke været en løs på-stand.

Opmålingen fra 1600 giver iøvrigt gode oplysninger om ho-vedgårdsjorderne. Det samlede tilliggende til Trøjborg var ikke mindre end 1284 demat og 85½ roder. Da en demat i Tønder amt regnes til 0,49 ha., svarer det til ca. 633 ha, et meget stort areal.¹¹ Fordelingen på ager og eng var:

<i>Ager</i>			<i>Eng</i>		
Højbjerg	16	demat	Højbjerg	119	demat
Agerland i engene, som kan besås	388	–	Misthusum	18	–
Nørreemark	163	–	Trøjborg enge, lig- gende rundt om- kring i Trøjborg		
Søndermark	162½	–	mark: Randerup		
Lunden	4	–	Kragbjerg, Høj- kragbjerg, Lunde		
Kalvefenne	2	–	Kragbjerg, Brede		
Ialt ager/	735½	–	Kær	364	–
	eller ca. 362 ha.		2 fenner ved tør- veladerne m.v.	44½	–
			Ialt eng	545½	–
				eller ca. 269 ha.	

Adskillige af engene lå langt fra hovedgården, således i Mjolden og Randerup sogne. Da de anvendtes til græsning og hø-

slet, har betydningen af afstanden næppe været så stor. Det store engareal gjorde, at høhøsten var meget stor. I forarbejderne til matriklen af 1688 anslås den således til 300 læs godt hø, 289 læs middelgodt og 200 læs »ondt« hø.¹²

I 1664-matriklen findes oplysninger om hovedgårdsjorderne, som kan sammenlignes med opmålingen fra 1600. Hovedgårdens samlede hartkorn var 144 tdr. 1 skp.; bondegodset, vel inklusive selvejerne, var ialt på 827 tdr. 4 skp. 2 fjk. 2 alb. 1 d. fordelt på 115¼ gårde, 65 kåd og flere mindre jordstykker.¹³

Arealet af hovedgårdsmarken blev opgivet til:

<i>Ager:</i>		<i>Eng:</i>	
Højbjerg	24 demat	Højbjerg og Mist-	
Nørremark	146 –	husum	120 demat
Søndermark	113 –	I Nørremark	16 –
Lunden	8 –	I Søndermark	50 –
Kalvefenne	2 –	22 fenner i Trøj-	
		borgs nærmeste	
Ialt ager	293 –	omegn	425 –
	eller ca. 144 ha.	Bredkær fenne	20 –
		Spindborg	30 –
		Ialt eng	661 –
			eller ca. 326 ha.

Tilsammen giver ager og eng et areal på 954 demat eller ca. 470 ha., altså en kraftig nedgang i forhold til 1600. Denne nedgang skyldtes, at de enge, der ifølge hoverikontrakterne blev lejet ud til bønderne ikke i 1664 regnes under hovedgården. I hoverikontrakten fra 1656 opregnes arealet af de til bønderne udlejede enge til godt 327 demat. Lægges de til de 661 demat eng under hovedgården, fås et samlet engareal på 988 demat. Lægges hertil yderligere de 293 demat agerjord, fås et samlet hovedgårdsareal på 1281 demat – næsten nøjagtig det samme som i 1600. Det kan herefter med sikkerhed fastslås, at der ikke lagdes bondejord under hovedgården i perioden 1600–64.

Særlig interessant er det, at fordelingen mellem ager og eng var ændret: 1600 var 545½ demat eng, 1664 988 demat, hvis de

til bønderne udlejede enge medregnes. Dette må tilskrives en ændring i de enkelte arealers status – mere er regnet som eng i 1664. Man må gå ud fra, at anvendelsen mere end jordstykernes fysiske beskaffenhed har været afgørende. Sammenlignes opmålingen fra 1600 med matriklen, ses, at det primært er det agerland i engene, som ifølge opmålingen fra 1600 kunne besås, man i 1664 regner som eng. Endvidere var Nørremark og Søndermark reduceret med henholdsvis 16 og 50 demat, som 1664 regnedes som eng.

Hoveriets udvikling 1542–1612

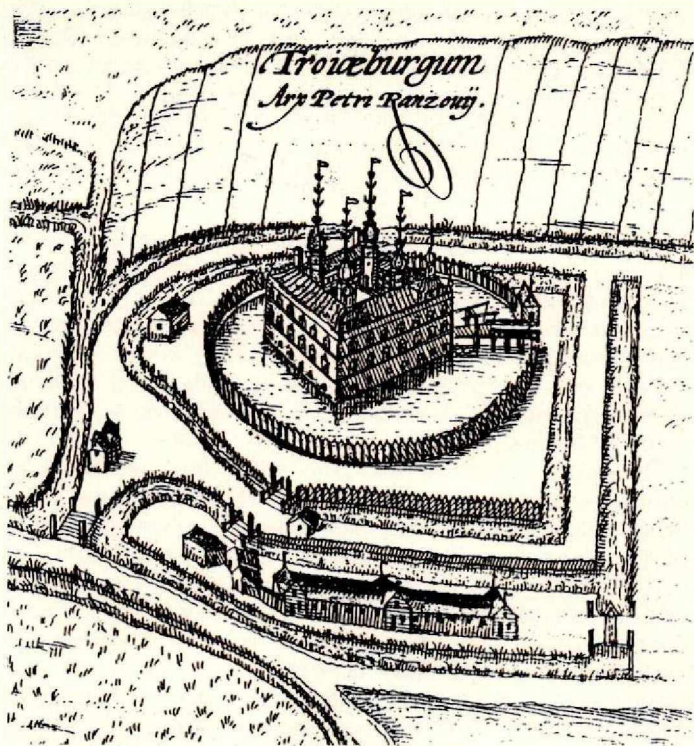
Oplysningerne om hoveriets omfang på adelsgodset i det 16. og 17. århundrede er yderst sparsomme. Fussing kan derfor i »Herremand og Fæstebonde« kun anføre få, spredte og dermed ofte usammenlignelige eksempler, der i de fleste tilfælde er produkter af ekstreme situationer. Det er derfor heldigt, at vi fra Trøjborg har en række kilder til hoveriets omfang og udvikling 1542–1656 i form af retsafgørelser, overenskomster og bondeklager.

I 1542, mens Trøjborg endnu var et kongeligt len, måtte kongens retterting i Ribe afgøre en strid om hoveriet mellem Trøjborgs fæstebønder og lensmanden Wulff Pogwisch. Fuldmægtige for de klagende »bynnder oc tiennere« fra sognene Døstrup, Brede, Randerup og Mjolden fremlagde biskop Iver Munks brev, hvor antallet af hovdage var fastsat – Trøjborg hørte indtil reformationen under Ribebispen. Sagen blev imidlertid ikke optaget til doms, da der blev sluttet en »contract og forligelsse«, som fastsatte avlingshoveriet til ialt 17 dage og kørselspligterne til en lang ægt til Flensborg, Ribe eller Haderslev og en kort ægt på 4 mil.

Det må fremhæves, at fæsterne i hovedgårdssognet Visby ikke deltog i forliget, her var hoveriet efter alt at dømme mere omfattende. Til sammenligning kan iøvrigt anføres, at der på den kongelige ladegård Brinkgård i Ballum birk og sogn på samme tid skulle ydes 3 gangdage og 15½ spanddage.

Forliget fra 1542 kunne imidlertid ikke stille bønderne tilfreds, og den 10. april 1551 måtte rettertinget indskærpe, at man overholdt overenskomsten.¹⁴

Herefter er kilderne i en lang årrække tavse om hoveriet på Trøjborg. Fra midten af 1580-erne har vi dog efterretninger

A. BRANDT

Efter sin overtagelse af Trøjborg i 1579 påbegyndte Peter Rantzau opførelsen af en prægtig renæssanceherregård – et arbejde, der betød en kraftig udvidelse af fæstebøndernes hoveribyrd. På billedet fra ca. 1587 ses det færdigbyggede slot, der fik lov at stå til 1854. Da lod ejeren, landvæsenskommissær Knud Lausten Knudsen det nedrive, efter at han forgæves havde søgt at få staten til at overtage bygningen. Nu står kun ruiner tilbage. Detalje af kobberstikprospekt over Tønder i Braunius: *Theatrum urbium*.

om Peter Rantzaus stridigheder med bønderne i Ballum Birk, som han havde i forlening 1579–1602. Den 26. juni 1586 tilskriver kancelliet Peter Rantzau:

»Vid at vore og Kronens Bønder udi Ballum Birk, som du udi forlening haver, have underdanigst til os suppliceret, hvor-

ledes de fast over Maade og Billighed skulle besværes med Ægt og Arbejde, Pløjning og anden Arbejde til din Gaard Trøjborg, ikke alene til den Bygning, som du haver under Hænder, men og at pløje og avle baade til din Gaard, saa og til andre flere Gaarde, som du selv lader bruge der udi Lenet, saa at de derover deres egen Avl og Arbejde aldeles maa forsømme og efterlade, og med Tiden overgive Huse og Gaarde«.

Peter Rantzau svarede hertil, at bygningshoveriet snart ville være til ende, da slottet samme sommer ville stå færdigt, og at han havde tilbudt Ballumbønderne at sætte deres hoveri til 2 dages pløjning og 2 dages møgkørsel om foråret og det samme igen om efteråret, ialt altså 8 dages avlingshoveri. Det var mindre end de 3 gangdage og 15½ spanddage, de tidligere havde måttet yde, men på den anden side havde de i en periode op til 1579 været hoverifri.

Til kancelliet sagde bønderne om Peter Rantzaus tilbud, at de var blevet bebyrdet udover det tilbudte, således med høstarbejde og ægter. Endvidere påpegede Ballumbønderne, at de måtte »sende deres Plov med Heste og Øxen og Folk med Underholdning fra deres Huse og egen Næring, hver gang at blive fire Dage ude, efterdi de om Dagen eller Aftenen, førend de andre Dage skulle pløje, maa denem fremsende«. Heraf ses for det første, at bønderne ikke personligt, men ved tyende eller husmænd, forrettede hoveriet og for det andet, at fæstegårdernes beliggenhed fjernt fra hovedgården måtte afstedkomme store ulemper. Lignende forhold må have gjort sig gældende på store dele af Trøjborgs eget fæstegods i Randerup, Døstrup og Mjolden sogne, der i luftlinie lå lige så langt fra Trøjborg som Ballum Birk.

Kancelliet pålagde Peter Rantzau at efterleve det af ham givne tilbud og om muligt indskrænke Ballumbøndernes plovhoveri. Til gengæld pålagdes bønderne at være Peter Rantzau lydige. Imidlertid anklagede denne det følgende år bønderne for hoveriforsømmelser ved herredsting og lands-ting.

Peter Rantzau havde i 1579 fået Ballum Birk i forlening med samme rettigheder, som hvis det var hans eget gods. Derfor kan Ballumsagen betragtes som symptomatisk for forholdene også på Trøjborg: slotsbyggeriet og givetvis også Peter Rantzaus godspolitik medførte øgede hoveribyrd for fæste-

bønderne, blot er vi ikke i stand til nærmere at fastlægge udviklingen.¹⁵

Tilsyneladende skulle Trøjborgfæsterne ikke nyde noget af at klage i Peter Rantzaus ejertid. Men i 1607 indbragte fæstebønderne en klage til kongen. Af en skrivelse til Peter Rantzaus arvinger af 27. februar fremgår det, at der havde været klaget før:

»Menige Fæstebønder under Trøjborg have *paany* klaget over, at Arvingerne endnu ikke have hørt op med at besvære dem med den forrige ulidelige Tyngsel og Trængsel, idet deres Skyld og Landgilde til Dels skal være forhøjet til det to- eller tredobbelte, og de, hvad Ægt og Arbejde angaar, tribuleres over Evne med besværlig Trældom imod Kong Frederik II's Brev, særlig besværes nogle af dem med at yde og fremføre 4 Læs Tørv til Trøjborg...«.

Kancelliet foreslog et forlig og nogle forligsmænd.¹⁶

Den 11. september 1607 udgik en ny skrivelse til Godske Rantzau, der nu var blevet eneejer af Trøjborg. Kongen og kancelliet tog her tydeligt parti for fæsterne. Denne temperamentsfulde skrivelse fortjener at citeres udførligt:

»Af hoslagte Supplikation vil han nærmere kunne se, hvilke Besværinger disse Brevvisere, en Del Fæstebønder i Trøjborg Len, som det synes ikke ubilligt, *paany* have fremført over ham. Da Kongen som kristen Øvrighed, der bør tage sig af dette Riges Undersaatters Anliggender og Nød og Trang, ganske maa misbillige, at de fattige Folk saaledes blive besværede og i Længden ganske ødelagte, særlig da de jo dog ere Mennesker, selv om de ere hans Arvetjenere, anmoder Kongen ham om, selv om han ikke vil tage Hensyn til Bøndernes Elendighed, dog at betænke sin egen Samvittighed og endelig tiltænke de Midler, hvorved de fattige Folk, som han har under sig, ikke saa ganske ubilligt idelig og daglig skulde tribuleres, saafremt Kongen ikke som af Gud tilforordnet Øvrighed skal gribe til saadanne Midler, hvilket han dog gerne vilde undgaa, hvorved saadan Overvold kan forekommes og han selv en Gang for alle blive befriet for det idelige og daglige Overløb af Godske Rantzaus Bønder mere end af andre Adeliges i Danmark, hvilket Kongen, ved Gud, allerede er mere end ked (»ofverdryssig«) af.«.¹⁷

Ved rettertingets dom af 10. juni 1608 kendtes bøndernes klager imidlertid ubeføjede. Ved domsforhandlingen fremførte

bønderne, at Peter Rantzau bl.a. havde »pålagt dem usædvanligt og upligtigt arbejde videre end af arrilds tid«. Godske Rantzau burde nu afskaffe disse pålæg. I sit modindlæg svarerede denne, at bønderne ikke havde klaget, da farbroderen havde indført forandringerne, en del havde endog fæstet deres gårde, efter at forandringerne var sket. Han vedgik, at hoveriet var øget. Det var sket, fordi selvejerbøndernes hoveri ifølge dommen af 1606 var enten ophørt eller nedsat. Han henviste til mageskiftebrevet fra 1579, der gav Peter Rantzau ret til at nyde godset med samme rettighed, som kronen nyder sit, til håndfæstningen af 1596 §6, som tillod adelen at nyde deres jordegods og tjenere frit til evig tid med hals, hånd og anden herlighed og rettighed og til Koldingrecessen af 1558 §34, der gav hver »riddermandsmand« ret til »at gøre sig sit eget gods så nyttigt som han kan«. Dommerne fulgte i deres præmisser disse henvisninger, og frifandt altså Godske Rantzau for bøndernes krav.¹⁸

Erling Ladewig Petersen har påpeget det skelsættende i, at dommerne fulgte Godske Rantzaus udlægning af Koldingrecessens §34. Dette forekommer ikke mindst på baggrund af kancelliets vasse missive mærkeligt. Recessens §34 var oprindelig en handelsforordning, der gav adelen ret til frit at afsætte dens varer. Det fremgår dels klart af sammenhængen, bestemmelsen indgår i recessen, dels af Arild Huitfeldts kommentar fra 1596, at der med »gods« ikke mentes ejendom, men varer. Huitfeldts bemærkning viser imidlertid også, at der var strid om den rette fortolkning. Denne strid endte altså i 1608 med en sejr for den mest godsejervenlige fortolkning, muligvis efter pression fra holstenske godsejere.¹⁹

Fæsternes klager og sagsanlæg havde altså vist sig forgæves. Men de viser i det mindste, at fæsterne ikke passivt fandt sig i, hvad der for dem måtte tage sig ud som overgreb på sædvanen.

Vi kan konstatere et vist mønster i bondeprotesten: Sålænge Peter Rantzau levede, bøjede man nakken og biede på bedre tider. Men så snart han i 1602 var død, udnyttede man situationen. Først klagede de tidligere selvejere og førte deres sag til i hvert tilfælde delvis sejr i 1606. Dette gav sikkert fæsterne mod til at forsøge klage- og procesvejen, og i 1607, måske allerede i 1606, foretog de med kancelliets ord »idelige og daglige overløb« til kongemagten i en sikker tro på, at kongen var »de

smås« beskytter, en rolle, som kancelliet også tiltænkte kongemagten i den ovenfor citerede skrivelse.

Videre trækkeri mellem Godske Rantzau og fæstebønderne kan ikke påvises. Det er en betingelse for vort kendskab til en konflikt, at den når frem til centraladministrationen, hvorfra kildematerialet er bedst overleveret. Men sandsynligheden taler for, at en passiv modstand er videreført fra bøndernes side. Ganske vist 10 år senere og i en anden sammenhæng, men i generelle vendinger, klager Godske Rantzau til kongen over, at bønderne lige fra den dag, han overtog Trøjborg, havde gjort livet surt for ham.²⁰

Det afløste hoveri 1612–56

I 1612 eller måske i slutningen af 1611 afløstes avlingshoveriet til Trøjborg med en årlig pengeafgift. Det er nærliggende at se denne foranstaltning som et resultat af bøndernes passive modstand og klager. Disse kan være blevet forstærket ved, at avlingshoveriet var godt i gang med at blive afløst på de kongelige og gottorpske ladegårde i Nordslesvig, i det til Trøjborg grænsende Tønder amt således fra 1596. Dette kan have haft en afsmittende virkning på Trøjborg, dels på fæsterne, der fik et realistisk mål at arbejde hen imod, dels på Godske Rantzau, som kunne se, at en hoveriafløsning ikke var ensbetydende med godssystemets totale sammenbrud. Det kunne måske tilmed være en fordel at modtage et fast, årligt kontantbeløb, mens hovedgårdens overskud kunne være usikkert. I hvert tilfælde lignede den første kontrakt, hvis indhold skal analyseres nærmere nedenfor, afløsningsoverenskomsterne fra de kongelige og gottorpske ladegårde: fæsterne skulle stadig vedligeholde hegn, veje og stier, hjælpe til ved bygningsreparationer og lignende; der opretholdtes også et begrænset avlingshoveri.

Før indholdet af hoveriafløsningsoverenskomsten fra 1612 og de senere fra 1620, 1627 og 1656 omtales, et par ord om disse i dansk 1600-tals godshistorie enestående kilder.²¹ Den første overenskomst kan på grundlag af skriften sættes til ca. 1600. Men ud fra de efterfølgende overenskomster fra 1620 og 1627 kan der kastes lys over den første overenskomsts tilblivelse, indhold og funktion. Disse senere overenskomster, også kontrakten fra 1656, er alle tingsvidner fra Lø herreds-

ting, affattet på dansk. Den udaterede overenskomst savner tingsvidnernes sædvanlige indledning med datering, opregning af vidner og besegling, desuden er den affattet på plat-tysk. Da dette sprog i øvrigt anvendtes af godsadministrationen, må den udaterede overenskomst være et notat til brug for denne; originaldokumentet må være gået tabt. I overenskomsten fra 1620 8/1 begrundes kontraktens indgåelse således:

»Efftersom Meninge feste Tiennere wdj Løuherrit och Hoyersherritt haffuer hafft nu paa ded Neste Otte Aars fryhed och dj nu Ere fast forlobene, Effter Tingeswindens Lydelse Som Imellum welb. Godske Rantzau och feste Tiennere fanget Er...«.

Det ses, at indgåelsen af den første overenskomst var noget, man fandt værd at huske på, og at den første aftale om hoveri-afløsning var indgået til at træde i kraft i 1612, antagelig den 25. marts. Derfor kan kontrakten måske være indgået i slutningen af 1611. Med andre ord må det udaterede dokument være fra 1612, eventuelt fra 1611.

Den næste afløsningskontrakt dateret den 8. januar 1620 var indgået mellem Godske Rantzau og fæstebønderne, dog med undtagelse af Søren Hansen i Kringlum og Hans Pedersen i Randerup, som var forligt med godsejeren på anden måde. Kontrakten skulle løbe fra 25. marts 1620 til samme dato 1628, hvorefter Godske Rantzau eller arvingerne ville være frit stillet. Før de otte år var udløbet, var der den 9. juni 1627 indgået en ny kontrakt mellem fæstebønderne og fru Anna Rantzau, enke efter Godske Rantzau. Også denne gang var to gårdmænd undtaget. Den nye kontrakt skulle ligeledes løbe i otte år, at regne fra 25. marts 1628 og frem til samme dato 1636.

Den næste bevarede kontrakt er imidlertid fra 15. marts 1656, men der var indgået flere i mellemtiden, for kontrakten taler om »Adschellige contracters Lydelse och wdi Sønnderlighed dend Siste forligh som ehr scheed Anno 1640 om Wor Frue dag y Faste, som Igien schulde Endes Ao. 1650«. Men Daniel Rantzau havde ladet kontrakten fra 1640 gælde helt frem til 1656 og lovede at lade den gælde endnu et år, dog med visse ændringer. Dette år skulle gå til 25. marts 1657, hvorefter der skulle gælde andre, også i kontrakten fastsatte, vilkår frem til 25. marts 1658. Derefter skulle Daniel Rantzau atter være frit

stillet, men disse bestemmelser vedblev faktisk ifølge Johan Hvidtfeldt at gælde helt frem til 1784.²²

Foruden bestemmelserne om afløsningssum og det tilbageblevne hoveri og ægter indeholdt kontrakterne bestemmelser om udlejning af hovedgårdsenge til fæstebønderne. Fordelingen af engstykkerne måtte bønderne selv foretage »Effer Boell och ottingis Brugninge«.

Desuden indeholdt kontrakterne fra 1620, 1627 og 1656 bestemmelser om kornlandgildens afløsning med en pengeydelse, alle år 2 rigsdaler for hver ørtug (10 skæpper) rug, byg eller havre. I tilfælde af forsømmelse skulle fæstefortabelse »Foruden Alld Rettergang« finde sted.

Udviklingen i afløsningssum, »restavlingshoveri«, ægter og andre ydelser kan følges i skemaet på de to følgende sider. Det fremgår heraf, at pengeafløsningen fra 1612 og fremefter lå fast på 8 daler eller rigsdaler pr. helgård, bortset fra 1656–57, hvor satsen var 10 rigsdaler i Lø og Højer herreder, mens den fortsat var 8 rigsdaler i Visby sogn. I Sønderjyllands Historie anfører Johanne Skovgaard eksempler på afløsningsbeløb fra de kongelige og gottorpske dele af Sønderjylland: Flensborg amt 10 rdl. for en helgård og 5 rdl. for en halvgård, Arns herred i Gottorp amt 16 rdl. for en helgård og 8 for en halvgård, Løgumkloster amt 16 rdl. for en helgård.²³ Med rette karakteriserer hun disse beløb som meget betydelige. Landgilden for en helgård under Trøjborg var i 1655 mellem 14 og 17 rigsdaler, altså var frihedspengene ca. det halve af landgilden.

Avlingshoveriet blev ikke fuldstændig afløst, hvilket Fusing peger på som almindeligt;²⁴ som nævnt var heller ikke de nordslesvigske afløsninger altomfattende. I 1612 blev det tilbageblevne avlingshoveri sat til udkørsel af vinterens staldgødning fra hovedgården. Restavlingshoveriet viste ved de følgende kontrakter en stigende tendens. Ifølge 1620-kontrakten skulle bønderne udover møgudkørslen høste, d.v.s. slå, rage og hjemkøre 50 demat hø. I 1627 slap de for møgudkørslen, men 1656–57 skulle de pløje og harve 32 demat og slå, binde og indkøre 75 demat korn.²⁵ Til gengæld slap man for høhøsten, men der var alligevel tale om en kraftig forhøjelse i forhold til 1627. Det må her indskydes, at forhøjelsen ikke nødvendigvis er kommet på een gang, men kontrakterne fra de mellemliggende år, f.eks. fra 1640, er ikke bevaret.

Fra 1657–58 blev restavlingshoveriet imidlertid forhøjet

År	Penge	Avlingshoveri	Ægter	Andet
1542*	Ingen	Age møg 3 dage, pløje 2 dage, meje 4 dage, skære 4 dage, køre hø 4 dage.	1 lang til Flensborg, Haderslev eller Ribe, 1 kort på 4 mil.	Intet
[1612]	8 daler	Udkøre vinterens staldgødning.	1 lang til Flensborg eller betale 1 daler, 1 kort til Tønder eller Højer hrd. eller betale 8 sk.	4 læs tørv á 4 sk. Tag til hovedgården efter 6 upartiske mænds kendelse, holde lykker, veje, stier og grøfter ved magt, betale tærskpenge.
1620	8 rigsdaler	Lø og Højer hrd.: Slå og rage 50 demat eng. Visby sogn: køre høet hjem. Alle: udage det møg, som førstkommende St. Mikkelssdag ligger i ladegården.	1 lang til Haderslev, Flensborg, Husum, Skodborg, Åbenrå eller Ribe, 1 kort. Visby sogn: 4 korte. Alle: flytte junkeren indenhereds.	Tørv som hidtil. Tag til hovedgården. Age sten, kalk og træ. Hjælpe tækker og murer efter behov. Holde lykker, veje, stier, grøfter og diger ved magt. Holde junkeren skadesløs, selv om hans kreaturer springer ind på bøndernes marker.
1627	8 rigsdaler	Som 1620, men ikke udkøre møg.	Som 1620. Den lange ægt kan afløses med 2 mk. lb.	Som 1620, dertil hjælp ved jægter.
1656	10 rigsdaler	Visby sogn: pløje og harve 16½ demat »tryskland« og 12 demat stubland. Høste 12 demat havre. Hvert bol endv. høste, binde og indkøre til Trøjborg 2 demat korn.	Lø hrd.: Hver 2 bol 1 ægt til Stenderup å, hvert bol 1 lang ægt til Flensborg, Husum, Åbenrå, Ribe eller Skodborg (svarer til 2 mk. lb.) samt 1 kort til Tønder eller Højer.	Lø hrd.: 12 dages gangarbejde. Holde lykker, grøfter, veje og stier ved magt. Hver 2 bol opgrave og udkøre på marken en »wand« fra voldgraven.
a) 1656– 1657	8 rigsdaler	Højer hrd.: pløje hvert bol ½ demat til havre, så, harve, op-høste, binde og indage 2 demat korn. [Lø hrd.: åbenbart intet]	Højer hrd.: 4 korte. Visby sogn: 6 korte samt køre til og fra mølle.	Visby sogn: 10 dages gangarbejde. Højer hrd.: 12 dages do.

<p>b) 1657- 1658</p>	<p>8 rigsdaler</p>	<p>Lø og Højer hrd.: Hvert bol slå, rage og stakke 1 demat eng. Visby sogn: køre høet hjem. Døstrup sogn og Nr. og Sr. Vollum i Brede sogn: Pløje, så, gøde, slå og bjerge hø og korn til Anders Krestsensens stavv i Drengsted. Brede, Bosholm, Åspe, Borg og Abterp i Brede sogn: Hjælpe 1 dag at slå, rage og stakke i Drengsted. Døstrup og Sr. Vollum: Indage høet i Drengsted. Mjolden sogn: Slå, rage og stakke 1 dag i Hybjerg. Hjælpe med hjemagning. Pløje, harve og så agerlandet til Hans Madsens stavv i Forballum. Lø og Højer hrd.: Hver 4 bol udage møg på 1 demat til byg, pløje 2 gange og så. Hvert bol pløje ½ demat til rug og så. Visby sogn: Pløje 20 demat »tryskland« og 12 demat stubland til havre. Hvert bol så og høste 1 demat havre. Hver 2 bol binde korn. Højer hrd.: Hvert bol indage og indbinde 2 demat korn. Visby sogn: Hvert bol harve 1 demat til rug ved Mikkelsdag.</p>	<p>Lø og Højer hrd.: Som Lø hrd. 1656-57 endv. køre junkeren indenherreds. Visby sogn: 6 korte ægter samt køre junkeren indenherreds.</p>	<p>Lø og Højer hrd.: køre til bygnings behov. Alle: Hjælpe ved jagt, holde bygninger ved magt med tag, age sten, kalk og træ, hjælpe murer og tækker efter behov. Holde lykkes, grave, diger, veje ved magt. Yde tørv efter jordebogen. Holde junkeren skadesløs, selv om hans kreaturer springer ind på bøndernes marker. Lø og Højer hrd.: 12 dages gangarbejde. Visby sogn: 10 dages do. Lø hrd.: Hvert bol opgrave og udkøre ½ »wand« af voldgraven.</p>
------------------------------	--------------------	--	--	--

*For sognene Døstrup, Brede, Randerup og Mjolden – altså ikke Visby.

endnu en gang. Fæstebønderne skulle herefter slå, rage og hjemkøre ca. 80 demat høg, køre mæg på ca. 20 demat, pløje ca. 90 demat, harve ca. 25 demat og høgste ca. 39 demat med korn. Hertil kom yderligere dyrkningen af to gårde i Drengsted og Forballum; det drejede sig sikkert om ødegårde, som godsejeren selv lod dyrke.

I matriklen fra 1664 under beskrivelsen af hovedgården står, at man i det sidste af de fem skifter måtte nøjes med at tilså 10 demat i stedet for 20: »Det skulle også til sidst tilså helt med havre, men fordi tjenerne ifølge deres frihedskontrakt ikke skylder at bearbejde mere end 90 demat land årligt, må, hvis den anden [halvdel] skal tilså, dette ske med hovedgårdens heste«. ²⁶ Restavlingshoveriet har altså selv ikke efter forøgelsen i 1657 været tilstrækkeligt til at tilfredsstille hovedgårdens behov. Kontraktens bestemmelser har med andre ord været et bånd for godsets muligheder.

Ægterne blev i 1542 sat til en lang til Flensborg, Haderslev eller Ribe (i luftlinje mellem 35 og 60 km) og en kort på fire mil (30 km). 1612 kunne den lange ægt afløses med 1 daler, den korte med 8 skilling. Der skete få ændringer i ægtpligterne før 1656, hvorefter hver to bol yderligere skulle præstere en ægt til Stenderup å. ²⁷

Endelig indeholdt kontrakterne krav om en række andre ydelser, f.eks. de 4 læs tørv pr. helgård, som der i 1607 var strid om. Endvidere skulle der ydes tag til hovedgårdens stråtage efter upartiske mænds kendelse. Fæsterne skulle derudover holde »lykker« (hegn), veje, stier og grøfter ved magt. Hertil kom i 1620 noget plishoveri, d.v.s. hjælpe murer og tækker efter behov, bl.a. med transport af sten, kalk og træ. Fra 1627 var hjælp ved jagter og fra 1656 rensning af voldgraven også pligt. Fra 1656 sættes antallet af gangdage til 12 for Løg og Højer herreder og 10 for Visby sogn, med en »døchtige Person« for hvert helbol. Hvad gangdagene bestod i, er ikke nærmere præciseret i kontrakten.

Sammenfattende kan det siges, at mens afløsningssummen bortset fra et enkelt år forblev konstant på de 8 rdl. pr. helbol, forøgedes omfanget af det hoveri, som ikke var omfattet af afløsningen: restavlingshoveriet, ægterne og de øvrige ydelser; særlig må indførelsen af gangdage i 1656, måske allerede fra 1640, fremhæves som en mærkbar forringelse set fra fæsterne side. Men på den anden side må det ikke glemmes, at vil-

kårene for det første var uændrede fra 1656 og frem til 1784 og for det andet, at hoveriet trods alt stadig var bestemt. Dette er vistnok enestående i kongerigsk dansk godshistorie, i hvert tilfælde at afløsningen var gældende for alle fæsterne og at den forblev ved magt i over 150 år. Det ses da heller ikke, at fæstebønderne klagede over afløsningsvilkårene, i hvert tilfælde har sådanne klager ikke aflejret sig i centraladministrationens materiale indtil 1645.

Godsøkonomien omkring 1600

Regnskabsmaterialet fra de adelige godser i 1600-tallet er yderst sparsomt bevaret, E. Ladewig Petersen anslår 2–3 promille. Det er derfor meget heldigt, at vi fra Trøjborg har regnskaber fra 1603, 1663, 1665–69, 1671 og 1679 og frem til 1758. Her vil dog kun de to ældste regnskaber blive analyseret.

På s. 22 nævntes Koldingrecessens § 34 som hjemmel for adelen til frit at sælge produkter på markedet med størst mulig fortjeneste. Ifølge Ladewig Petersen bestod disse produkter overvejende af fæstebøndernes landgilde, som betaltes i naturalier, hyppigst korn, opstaldning af godsejerens fodernød, (kvæg hos fæsteren), smør og svin. En landgilde udelukkende bestående af penge var sjældnere. Ud over naturalielandgilden kunne produkterne bestå af, hvad der var fremstillet på hovedgården.²⁸

I dette og det næste afsnit skal følgende spørgsmål besvares for Trøjborgs vedkommende: Hvad betød mest for godsets indtægter – fæstebøndernes afgifter (jordrenten) eller overskuddet af hovedgårdsdriften? Og i hvilken grad udnyttede godsejerne deres muligheder for ved spekulation i prissvingningerne at maximere deres gevinst?

Regnskabet fra 1603 bærer titlen »Troieborger Bereckenet Register de Anno 1603«. Regnskabsåret var kalenderåret, eller året fra jul til jul. I regnskabet angives pengebeløb i daler, mark og skilling, men i gennemgangen her kun i daler og skilling for at lette overblikket. 1 mark lybsk var lig 16 skilling og en daler lig 33 skilling, eller 2 mark lybsk 1 skilling. 1 skilling sattes til 12 penninge.²⁹

Regnskabet indledes med en opgørelse af *pengeindtægterne*. Først optegnes »Dette års visse pengelandgilde fra folkene og gårdene, bortset fra otteskillingsfolkene, ifølge jordebogen«.

Det samlede beløb blev 11 daler 21 sk. Men det var langtfra alt, hvad der indkom i landgildepeng, for størstedelen af naturalielandgilden var afløst af pengeafgifter. Således f.eks. fodernød: »[Af] fodernød i Løherred er [der] i år 82, deraf bliver 48 fodret [og] 34 til rest, som de har betalt med penge, hver 24 sk. er – 51 mk.«, svarende til 24 daler 24 sk. På samme måde med svin, hvor 105 ud af 114 var afløst med ialt 105 daler; ved, hvor alle 328 læs var afløst med 82 daler; trækul, hvor alle 118 tønder var afløst med 10 daler 30 sk.; beder, hvor 100 ud af 112 afløstes med 100 daler samt smør, hvor 6 tønder ud af 7½ var afløst med 72 daler. Kornlandgilden var også i vid udstrækning afløst, men dette opføres først i kornregistret: »Folkene i Visby sogn og Løherred har af deres landgilderug beholdt [følgende] og betalt for hver ørtug 2½ daler«. Ialt skulle fæsterne ifølge jordebogen yde 7 læster 17 ørtug rug, men de havde beholdt 7 læster 12 ørtug 5 skæpper, så ruglandgilden var næsten helt afløst. På samme måde med byggen, hvor der var betalt afløsning for 7 læster 12 ørtug 7½ skæppe ud af 8 læster 21 ørtug. Også for byg var afløsningssatsen 2½ daler for hver ørtug. Det bemærkes, at dette var ½ daler højere end den sats, der senere aftaltes i hoverikontrakterne fra 1620, 1627 og 1656! Samlet indkom der i afløsning for rug- og byglandgilden 902 daler 26 sk. 9 d.

Desværre fremgår det ikke klart af regnskabet, om også landgildegæs med tilhørende havre, landgildehøns og -æg var afløst. Placeringen af disse poster under »forskellige pengeindtægter« tyder ikke på det, og de nævnte ydelser regnes derfor her som ikke-afløst. Deres betydning var relativt underordnet, de indbragte ialt 46 daler 2 sk. Det ses endvidere af regnskabet, at 5 ørtug havre til en værdi af 10 daler ikke var afløst.

Summen af afløsningspengene var 1297 daler 14 sk. 9 d. Hvis hele naturalielandgilden havde været afløst, kan summen ud fra de gældende takster beregnes til 1516 daler 20 sk., heri også indregnes landgildegæs med havre, høns og æg. Det ses, at 86% af naturalielandgilden regnet efter dennes pengeværdi var afløst i 1603.

Til jordebogsindtægterne skal endvidere regnes gæsteriet (oprindelig en pligt til at huse og bespise godsejeren med følge på dennes rejser rundt på fæstegodset, men her en pengeafgift) på 224 daler 7 sk. Desuden var der forskellige mindre jordebogsindtægter: afgift fra Brede mølle, leje af 12 demat

marisk, en pengeafgift fra Bredebro og fra otteskillingsfolkene (husmændene) – tilsammen 67½ daler 11 sk. De samlede jorbogsindtægter kan herefter beregnes til 1601 daler 4 sk. 3 d.

Blandt jorbogsindtægterne forekommer endelig 6 daler i tjenestepenge fra 3 gårde i Vinum, Abterp og Sejerslev, som her fremhæves særskilt for bedre at kunne sammenligne hoveiafløsningssummerne i 1603 og 1663.

I regnskabet følger herefter »Indtægter ved stedsmaal« (beløb som indbetales ved overtagelse af fæstegård) på 296 daler og sagefaldsindtægter (bøder) på 51 daler 8 sk. 6 d. Sammenlagt indbragte stedsmaal og sagefald 347 daler 8 sk. 6 d.

Efter stedsmaal og sagefald opføres korn- og smørregnskaberne, men disse vil blive behandlet senere. Her springes i stedet frem til »Forskellige pengeindtægter anno 1603«. Den største post var udlejning af nogle hovedgårdsenge til 194 daler 3 sk.

De øvrige poster er væsentligst salg af produkter. Tungt vejede her posten »til Hamborg solgt sidste mikkelsdag 96 okser ifølge den svorne okseskrivers hånd, når alle omkostninger til Hamborg er fraregnet – 1173 daler 19 sk. 3 d.« Herfra skal dog trækkes 2 daler 14 sk. i rejsepenge. Købsprisen for okserne fremgår af et tillæg til regnskabet med titlen: »Udgift til græsningsokser som denne sommer er indkøbt til Trøjborg og alle græsset der anno 1603«. Af amtsskriver Hinrich Spleete i Kolding var købt 30 okser, af Jep Bøgwadt 50 og hos lokale bønder 17 okser. Inklusive told og driveomkostninger stod oksekøbene Trøjborg i 1119 daler 9 d. Fortjenesten blev altså kun 52 daler 4 sk. 6 d. Dette skyldtes tildels, at en okse døde i sommerens løb, men selv om den havde overlevet, ville fortjenesten have været meget lille i forhold til det apparat, som var sat igang for at drive okserne til og fra Trøjborg.

Noget tyder på, at man havde købt for dyrt. På Møgeltønderhus købte man 1603–04 okser til 7 daler 20 sk. stykket mod ca. 11½ daler på Trøjborg. Salgsprisen var næsten den samme, på Møgeltønderhus 11 daler 12 sk., på Trøjborg godt 12 daler, så der kan ikke have været den store kvalitetsforskel.³⁰

Af købsprisen på de godt 1119 daler var 1000 daler taget af sidste års regnskab, men da man formodentlig til gengæld skal tage omkring 1000 daler af 1603-regnskabet til oksekøb i 1604, er der ikke taget hensyn til dette.

Udover okserne solgte godset i 1603 smør, ialt 7 tønder, som

indbragte ialt 95 daler 1 sk. eller 13 daler 19 sk. tønden. Derudover gav ostesalg en indtægt på 30 daler 30 sk. Hovedgårdens mejerivæsen indbragte altså 125 daler 31 sk. Øvrige varesalgsposter var strå fra Vollum og Drengsted kær, huder og de ovenfor nævnte ikke-afløste landgildegæs med havre og -høns med æg, tilsammen 68 daler 20 sk. Endelig solgtes noget havre for 5 daler 19 sk. 9 d.

De samlede indtægter ved salg af produkter kan herefter opgøres til 252 daler 9 sk. 3 d.

Af diverse indtægter var der kostpenge for 3 uger fra Jergi Møller og Catterina Christensdatter på 4 daler 13 sk. Da disse personer optræder i bøderegisteret for ægteskabsbrud, drejede det sig sikkert om penge, de har måttet betale for fangekost.

Indtægtsposterne repeteres og sammenlignes i tabel 2:

Tabel 2. Pengeindtægterne på Trøjborg 1603.

	beløb	pct.
Landgildepeng, -afløsning og gæsteri	1601 daler	67
Hoveriafløsning	6 daler	0
Stedsmål og sagefald	347 daler	14
Udlejning af hovedgårdsenge	194 daler	8
Overskud ved handel med okser	52 daler	2
Salg af mejeriprodukter fra hovedgården	126 daler	5
Kornsalg	6 daler	0
Øvrigt varesalg	69 daler	3
Diverse indtægter	4 daler	0
Ialt indtægter	2405 daler	100

Af tabellen fremgår med stor tydelighed, at fæstebøndernes afgifter havde den afgjort største betydning for godsets pengeindtægter. Alene to trediedele heraf kom ind direkte i kontanter ved jordebogsafgifterne og dertil 14% ved stedsmål og sagefald, ialt godt 80%. Hovedgården gav altså knap en femtedel af pengeindtægterne, men heraf kan de 8%, som var betaling for leje af hovedgårdsenge, ikke siges at være indkommet ved egentlig hovedgårdsdrift. Og af kornsalg og øvrigt varesalg udgjorde solgt ikke-afløst naturalielandgilde tilmed størstedelen. Således hidrørte ikke mere end en tiendedel af

pengeindtægterne fra hovedgårdsdriften. Trøjborg var altså et udpræget rentenydergods.

Hertil kom, at godsejeren ved naturalielandgildens næsten gennemførte afløsning med pengelandgilde havde fraskrevet sig muligheden for »at gøre sig sit gods nyttigt« ved spekulationspræget salg af produkter på markedet. Derved afveg Trøjborg fra de af Ladewig Petersen undersøgte regnskaber, hvor kun en meget lille del, højst 5–6%, af pengeindtægterne kom fra landgildepenge. Alt i alt førtes på Trøjborg en godspolitik med det mindst mulige direkte engagement i driften. Men dette behøver på ingen måde at betyde, at man gjorde en dårlig forretning! Måske var afløsningssummerne så høje, at afløsning på længere sigt blev fordelagtig. Desværre angives der i regnskabet kun få priser udover afløsningssatserne, så det er kun i meget begrænset omfang muligt at sammenligne afløsningspriser og dagspriser. Smørret solgte godset til 13 daler 19 sk. tønden, hvor afløsningstaksten var 12 daler, men her kan en kvalitetsforskel have spillet ind. Desuden købtes byg til sædekorn for 2½ daler pr. ørtug, det samme som afløsnings-satsen. Disse to priseksemler synes altså ikke at pege på, at afløsningssatserne lå højere end dagsprisen.

Af *pengeudgifterne* beløb lønningerne sig til 87 daler 24 sk., heri medregnet sko til tyendet. Følgende personer aflønnedes: en kokkepige, to andre piger, en røgterdreng, fruens pige, en portner, en mejerske i sommerhalvåret, en okseknægt, en sommerhyrde og skriveren, der tegnede sig for langt den største del af pengelønnen. Herudover aflønnedes nogle hyrder med korn, se herom nedenfor. Efter lønudgifterne følger i regnskabet udgifter til fisk, salt, humle, eddike og talg på 56 daler 9 sk. 6 d. Der var købt sædekorn for 231 daler: byg 60 daler og havre 171 daler. Endelig var der udgifter af blandet karakter på ialt 75 daler 23 sk. 6. De samlede pengeudgifter blev ialt altså 450 daler 24 sk.

Overskuddet kan herefter beregnes til 1954 daler 13 sk., et ganske pænt beløb.

I 1603-regnskabets *naturalieposter* nævnes direkte, at der i 1603 ikke var nogen egenavl af hverken rug, byg eller havre på hovedgårdsmarken (fæsterne kan derfor ikke være blevet belastet med avlingshoveri i forbindelse med korndyrkning dette år). Kornet kom i stedet fra landgilden, forsåvidt den ikke var afløst, samt fra køb. Det anvendtes foruden til foder

og husholdning til tiende og hyrdeløn, ialt lønnedes 5 oksehyrder eller markmænd med korn, $\frac{1}{2}$ eller 1 ørtug. Sammenholdes dette med pengeaflønningerne, ses at 8 hyrder og røgttere samt 1 mejerske var beskæftiget med pasning og tilsyn med kreaturerne på Trøjborg.

Af smør kunne der med de gode græsningsmuligheder i enene produceres en hel del. Vigtigst var sommerens produktion: »Af gult smør slået den hele sommer, fra køerne gik på græs, til de igen blev indbundet på stald, af mælk givet af 18 køer – 7 tønder«. Det vides ikke, hvilket smørtøndemål, man har anvendt – det kongerigske på 127 kg eller det slesvigske på 110 kg. Udregnes årsydelsen pr. ko fås henholdsvis 49 og 43 kg, under alle omstændigheder en meget fin ydelse. På Møgel-tønderhus var årsydelsen 1603–51 34 kg pr. ko. Ifølge Peter Kr. Iversen kunne man i marskegnene nå op på 45 kg, så den Trøjborgske ydelse var særdeles høj.³¹

Gennemgangen af 1603-regnskabet bør afsluttes med overvejelser om dets egnethed til at belyse godsøkonomien omkring år 1600. Var indtægterne af hovedgården mindre end ellers, måske fordi Peter Rantzau var død året i forvejen, men arvestridighederne endnu ikke var resulteret i Godske Rantzaus overtagelse af godset? Det er nævnt, at fortjenesten ved oksegræsningen i sommeren 1603 var særdeles beskedent i forhold til både det investerede beløb og arbejdskraften. Hertil kommer, at handelen med græsokser sandsynligvis var større i årene forud. Således fik Peter Rantzau den 28/6 1589 tilladelse til årligt at opkøbe 200 okser i riget og drive dem til Trøjborg mod at svare sædvanlig told deraf. Den 8/6 1594 øgedes tallet til 400. Altså betydeligt flere end de 97, som opkøbtes i 1603. På den anden side er det ikke sikkert, at tilladelsen hvert år blev fuldt udnyttet, og det kan heller ikke udelukkes, at handelen med græsokser var aftaget i de mellemliggende år.³²

Derimod er der næppe tvivl om, at fraværet af kornavl på hovedgården i 1603 var en afvigelse fra det normale, eftersom der i regnskabet nævnes ret store beløb til køb af sædekorn. Alt i alt er det sandsynligt, at hovedgårdsdriften i 1603 lå på et minimum, og at den givetvis havde større betydning i andre år. Der er dog ikke grund til at tro, at hovedkonklusionen af 1603-regnskabet – at Trøjborg var et udpræget rentenydergods – skal ændres.

Godsøkonomien omkring 1660

Regnskabet fra 1663 har titlen »Troiburger Rechnung Von Anno 1663«. Møntforholdene er ændret i forhold til 1603, en rigsdaler lig 3 mark lybsk á 16 skilling, idet mark og skilling var blevet devalueret.³³

Et uddrag, benævnt »Extracht Ahn Troyburcher Hebung Vnnd Geldt Register Im Jhare Anno 1663«, opgør først landgildepengeindtægterne til 1770 rdl. 28½ sk., heri inkluderet gæsteriet. Der var nu ikke længere tale om en delvis afløsning af naturalielandgilden, den var total. Imidlertid var de godt 1770 rdl. ikke det endelige tal på, hvad der var indkommet af jordebogsindtægter. For det første må landgilden af nogle gårde i Skodborg på tilsammen 15 rdl. 8 sk. holdes udenfor. For det andet var der 5 ødegårde (en halvgård og en helgård i Visby, en halvgård i Nørby og to halvgårde i Tevring), og landgilden herfra på 55 rdl. 14 sk. må ligeledes trækkes fra. For det tredje havde godset ved siden af ødegårdsproblemet nu *restanceproblemer*. Af 1663-landgilden var 440 rdl. 38½ sk. ikke blevet betalt. Men til gengæld var der indkommet 292 rdl. 43½ sk. af 1662-landgilden. Hertil kom yderligere, at der var aftalt en generel afdragsordning for fæstebønderne, der skulle betale 4 rdl. pr. bol i Lø herred og 2 rdl. pr. bol i Visby sogn. I den første termin skulle der være indkommet 368 rdl. 24 sk., men heraf var 114 rdl. 1 sk. ikke blevet betalt. Lægges de nu indbetalte restancer sammen, fås et beløb på 547 rdl. 18½ sk. De afdragne restancer var altså større end de nytilkomne, så restanceproblemet må have været under afvikling. Landgilderestancerne var dog kun en del af restanceproblemet, heller ikke friheds- og engpengene kom rettidigt ind, herom senere. Lægges den betalte 1663-landgilde sammen med restanceafdragene og trækkes de nye restancer fra, fås, at Trøjborgs jordebogsindtægter i 1663 var ialt 1806 rdl. 6½ sk.

Restance- og ødegårdsproblemerne hang nøje sammen med svenskekrigene og pesten i »Skæbneåret 1659«. Aksel Lassen har i bogen med denne titel på baggrund af en jordebog fra 1660, som indsendtes til Rentekammeret, opgjort, at fæsteren var død af pest på ialt 39 ud af 162 gårde i sognene Døstrup, Brede, Visby, Randerup og Mjolden. Ifølge Hvidtfeldt blev ialt 420 tdr. hartkorn af fæstegodset til Trøjborg lagt øde.³⁴ I 1663 var antallet af ødegårde reduceret til 5 og restanceproble-

merne begyndt at afvikles. Der må med andre ord ikke have været alvorlige problemer med at skaffe nye fæstere. Aksel Lassen påpeger, at et stort antal vestjyder indvandrede til de pesthærgede egne i Sydvest Danmark, hvor de kunne få gode gårde. Caroline E. Andersen nævner, at mange fæstere på Gram gods benyttede sig af lejligheden til at flygte fra livegenskabet. Måske har nogen af dem fundet vej sydvestover til Trøjborg. Under alle omstændigheder peger den hurtige genopbygning på, at Trøjborgs fæstegårde var attraktive.³⁵

I ekstrakten sattes indtægten af »Tjenestepenge og bondeengpenge« til 1512 rdl. 2 sk., ved at gå ind i selve regnskabet ses, at frihedspengene var 993 rdl. 2 sk. og bondeengpengene 519 rdl. Men også her var der restanceproblemer. 294 rdl. 20 sk. var ikke indkommet, til gengæld var der betalt 151 rdl. 32 sk. fra 1662. De nye restancer var her altså større end afdragene af tidligere restancer. Netto indkom i 1663 1369 rdl. 14 sk. i friheds- og bondeengpenge. Hertil kan lægges 102 rdl. 20 sk. i afdrag på forskellige restancer, som ikke klart kan henføres til landgilde eller friheds- og bondeengpenge, så det samlede beløb i gruppen bliver 1471 rdl. 34 sk.

I stedsmaal og sagesfald var der i 1663 indkommet tilsammen 305 rdl. 16 sk., heraf hidrørte kun 5½ rdl. fra sagesfald.

Det var ikke kun i forbindelse med hoveriafløsningen, at der blev lejet hovedgårdsenge ud. I ekstrakten forekommer nemlig posten »Trøjborg engpenge« på 1188 rdl.

I 1603 havde hovedgårdens smør- og osteproduktion været i hænderne på en lønnet mejerske, men senest i 1654 blev mejeridriften overtaget af en forpagter, en såkaldt »hollænder«. Hermed blev godsledelsens engagement i driften yderligere formindsket, nemlig til at modtage forpagtningsafgiften på 266 rdl. 32 sk. Koantallet var i 1663 på 40, hvor det i 1603 havde været på 18, så også på Trøjborg fulgte man den generelle tendens bort fra oksegræsning over til mejeribrug. Man var dog ikke gået så vidt som på Gram, hvor der allerede omkring 1630 var 125 køer.³⁶

I 1663 blev der solgt korn fra hovedgården: havre, byg og rug for tilsammen 453 rdl. 37 sk. Det øvrige varesalg bestod af mindre poster, nemlig en fedeko til 14½ rdl., en tønne smør til 14 rdl. 45 sk. og kohuder til 8 rdl. 16 sk., ialt 37 rdl. 37 sk.

Af diverse indtægter i 1663 var der 118 rdl. fra en hollænder,

som havde haft 94 okser på foder i 5½ uge og 19 rdl. fra en øde halvgård i Tevring – tilsammen 137 rdl.

De samlede pengeindtægter i 1663 kan herefter opgøres til 5666 rdl. 18½ sk. Udgifterne, som ikke skal omtales nærmere, var på 1222 rdl. 42½ sk., overskuddet blev altså 4443 rdl. 24 sk., et meget betydeligt beløb, ikke mindst på baggrund af svenskekrige og pest – og over dobbelt så stort som i 1603 (rigsdaleren var ikke devalueret).

For at sammenligne med godsøkonomien omkring 1600 foretages i tabel 3 en tilsvarende opstilling som for 1603:

Tabel 3. Pengeindtægterne på Trøjborg 1663.

	beløb	pct.
Landgildepeng, -afløsning og gæsteri	1806 rdl.	32
Hoveriafløsning og »bondeengpenge«	1472 rdl.	26
Stedsmål og sagefald	305 rdl.	5
»Trøjborg engpenge«*	1188 rdl.	21
Hollænderiforpagtningsafgift	267 rdl.	5
Kornsalg	454 rdl.	8
Øvrigt varesalg	38 rdl.	1
Diverse indtægter	137 rdl.	2
Ialt indtægter	5667 rdl.	100

*Engudlejning uden relation til hoveriafløsningskontrakten.

Sammenlignes tabellen med tabel 2 på s. 32 vil det ses, at landgildens og gæsteriets andel af de samlede pengeindtægter var halveret fra 1603 til 1663, men absolut var disse indtægter steget med ca. 200 rdl. Til en sammenligning af landgildens størrelse i de to år er tallene dog ikke umiddelbart anvendelige. Til de 1601 daler i 1603 må således lægges værdien af den ikke-afløste landgilde, hvorved man når op på 1740 daler. Og 1663-landgilden må renses for restancer og Skodborggårdens landgilde trækkes fra, hvilket resulterer i et beløb på 1755 rdl. Altså en meget nær overensstemmelse med 1603 og et kraftigt vidnesbyrd om, at landgilden også på Trøjborg lå på et uforanderligt niveau efter 1600.

De vigtigste ændringer fra 1603 til 1663 var hoveriets afløsning med en pengeafgift, den i forbindelse hermed foretagne udlejning af hovedgårdsenge til fæstebønderne samt den stærkt øgede engudlejning til andre, der var uden relation til hoveriafløsningskontrakten, men dog var en følge af den reducerede hovedgårdsdrift. Tilsammen betød de tre poster en forøgelse af pengeindtægterne på næsten 2500 rdl. i forhold til 1603 og var klart hovedårsagen til overskuddets fordobling. De udgjorde nu næsten halvdelen af godsets pengeindtægter. Hoveriafløsningen havde altså været en meget god forretning for godsejeren!

Derimod var indtægterne af hovedgårdsdriften ikke vokset nær så kraftigt. Oksegræsningen var ophørt, hvorimod mejeribrugget gav dobbelt så store indtægter som i 1603, den relative vægt heraf var imidlertid uændret. Kornsalget havde ikke overraskende fået en vis betydning. Lægges hollænderiforpagtning, kornsalg og øvrigt varesalg sammen, fås, at hovedgårdsdriften tegnede sig for 14% af pengeindtægterne, 5–6% mere end i 1603, men altså langt fra nok til at det kan siges, at hovedgårdsdriften var slået igennem på Trøjborg efter 1600. Usikkerheden ved 1603-regnskabet repræsentativitet kan måske endda føre til den konklusion, at hovedgårdsdriftens betydning var mindsket. Under alle omstændigheder må udviklingen i den trøjborgske godsøkonomi 1600–1660 betegnes som i høj grad atypisk i forhold til den i indledningen skitserede generelle udviklingstendens i kongeriget.

1663-regnskabet kan suppleres med matriklen fra 1664, hvor der bringes en på skøn baseret oversigt over indtægterne. Hovedgården sattes til en indtægt af 1783 rdl., hvoraf de 1083 hidrørte fra engudlejning. Bortforpagtningen af hollænderiet gav 400 rdl., kornsalg i gode år 250 rdl. og kvægavlen 50 rdl. Blandt indtægterne fra bondegodset vejede landgilde, hoveriafløsning og bondeengpenge fra 115 $\frac{1}{4}$ gårde, 65 husmandsteder og forskellige jordstykker mest til med 3356 rdl. Stedsmål og sagefald ansloges at indbringe 250 rdl., og 3 ødegårde, som blev udlejet, gav udover (!) landgilden 118 rdl. Ialt beløb indtægterne fra bondegodset sig altså til 3724 rdl. Hertil kom forskellige indtægter på ialt 163 rdl., så de samlede indtægter blev skønnet til 5670 rdl.

Tallene viser en ret stor grad af overensstemmelse med 1663-regnskabet, men dog ikke så stor, at det drejer sig om

identiske tal. Det ses, at indtægterne fra bondegodset udgjorde to trediedele af de samlede indtægter. Lægges hertil engudlejningsindtægterne, fås, at de samlede jordrenteindtægter var 85%. Af de 700 rdl., som hidrørte fra hovedgårdsdrift, havde godsadministrationen kun direkte berøring med de 300 rdl. fra kornavl og kvægavl. Alt i alt peger matrikelopgivelserne på, at regnskabet fra 1663 giver et repræsentativt billede af godsøkonomien omkring 1660.³⁷

Sammenfatning

Den vigtigste forandring i godssystemet på Trøjborg mellem 1579 og ca. 1660 var afløsningen af hovedparten af avlingshoveriet med en pengeafgift ved indgåelsen af en række hoverikontrakter, hvoraf den første kan tidsfæstes til 1612, eventuelt slutningen af 1611.

Der kan fremdrages adskilligt, der kan medvirke til at forklare afløsningen. Fæstegodsets beliggenhed omkring hovedgården, der var uændret 1580–1655, var for spredt til en effektiv udnyttelse af fæsternes hoveri, men det kan her være svært at sondre mellem årsag og virkning. Også hovedgårdens jorder lå spredt, især engene, der havde stor betydning som græsgang for okseholdet.

Oksegræsningen må antages at have haft en større vægt i etableringen af godsets pengeindtægter, end 1603-regnskabet alene giver indtryk af. Men under alle omstændigheder havde pengeindtægterne fra fæstegodset, primært landgilden, omkring 1600 den største betydning blandt pengeindtægterne. Langt hovedparten af naturalielandgilden var nemlig afløst af en pengeafgift. Godsejeren var derfor vant til at tænke i konstanter, og dette kan også have spillet ind ved beslutningen om hoveriafløsningen. Hertil kom, at oksegræsningen krævede en mere stabil arbejdskraft end umotiverede fæstebønder på hoveri. Lønnede folk var bedre.

Man kan således søge forklaringen på hoveriafløsningen i godsets struktur, økonomi, produktion og arbejdskraftbehov, men afløsningen kan måske også tolkes som et resultat af fæsternes pres mod godsejeren. Fra 1607 har vi kendskab til klager fra Trøjborgs fæstere. Disse støttedes af centraladministrationen, der i temperamentsfulde skrivelser pålagde Godske Rantzau at holde igen. Men året efter gav rettertinget

Godske Rantzau medhold i, at hoveriforøgelserne, som han vedgik, var lovlige. Dommen godtog hans fortolkning af Konningrecessen fra 1558 § 34, der gav godsejerne tilladelse til at gøre sig deres godser så nyttigt, de kunne. Begrebet gods udvidedes til også at omfatte ejendom og ikke kun varer. I første omgang førte fæsternes klage altså ikke til noget, men man kan ikke se bort fra muligheden af, at fæsterne fortsatte med at obstruere hoveriet, hvilket kan have ført til, at Godske Rantzau i 1612 gik med til afløsning. Det kan endvidere have spillet ind, at avlingshoveriet på de kongelige og gottorpske ladegårde i Nordslesvig på samme tid var i færd med at blive afløst, betingelserne fra Trøjborg ligner de slesvigske. Trøjborgs beliggenhed i de nørrejske enklaver fik altså ingen betydning for godssystemets udformning.

I sammenligning med det danske godssystems udvikling må Trøjborg derimod betegnes som atypisk – men hvor atypisk? Med Ladewig Petersens påvisning af, at udviklingen i retning af øget hovedgårdsdrift med fæstegodsarrondering, hovedgårdsekspansion og hoveriforøgelser først slog igennem efter 1630 som følge af kejserkrigen 1625–29, landbrugskrisen og skattebyrdernes eksplosive vækst, kan man stille spørgsmålet, om det danske godssystem før 1630 kunne have taget en udvikling som det trøjborgske, med afløsning af naturalielandgilde og hoveri med pengeafgifter. Før et svar kan gives, er videre forskning dog påkrævet.

Hoveriets afløsning blev særdeles fordelagtig for godsejeren. Anskues udviklingen 1542–1657/58 i sin helhed, fik lensmanden i 1542 af fæsterne udenfor Visby sogn i Lø herred 17 dages avlingshoveri foruden kørselsforpligtelser, i 1657/58 fik godsejeren omtrent det samme i »restavlingshoveri«, gangdage og ægter, og hertil af en helgård 8 rdl. i afløsningspenge, svarende til en halv landgildesats. Men til en vurdering af afløsningens betydning for fæsterne savnes oplysninger om hoveriets omfang umiddelbart før 1612. Efter alt at dømme var det adskilligt mere omfattende end i 1542.

Heller ikke efter 1612 stod hoveriet stille. Særlig i 1656 udvidedes fæsternes byrder, hvorimod afløsningssatsen forblev konstant 1612 og fremefter. Og fordelene ved, at hoveriet var kontraktligt bestemt, vedblev at bestå. Fæsterne fik også visse fordele ved afløsningen.

Afløsningen var kombineret med udlejning af hovedgårds-

enge til fæsterne. Matriklen af 1664 regnede ikke disse enge med til hovedgårdstaksten.

Godsejeren på Trøjborg søgte ikke »at gøre sig sit gods nyttigt«, hverken ved spekulationsprægede salg af fæsternes naturalieydelse og hovedgårdens egenproduktion eller i den udvidede fortolkning af begrebet gods fra 1608, som gav mulighed for at foretage omstruktureringer på ejendommen med henblik på øget hovedgårdsdrift. Således fik denne vidtgående fortolkningsændring ikke betydning for det gods, af hvis sag den var udsprunget.

* Denne artikel er en forkortet udgave af en opgave til magisterkonferens III B ved Historisk Institut, Århus Universitet. Et eksemplar af den oprindelige opgave er tilgængeligt på Landsarkivet i Åbenrå.

Noter

1. Se f.eks. J. A. Fridericia i Danmarks Riges Historie, VI, Kbh. 1896–1902, s. 58–63, 67–69, H. Lund i Det danske Folks Historie, IV, Kbh. 1928, s. 99–114, E. Arup: Danmarks historie, II, Kbh. 1932, s. 595–610 og Fr. Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500–1800, Kbh. 1978, s. 34, 49, 53, 71, 85.
2. E. Ladewig Petersen: Dansk social historie, 3, Kbh. 1980 og Fra domænestat til skattestat, Odense 1976. Ladewigs fortolkning er siden blevet bestyret af J. V. Jensens undersøgelse af godsstrukturen på Lolland, jvf. note 7.
3. Videre forskning i det nordslesvigske landbrug omkring 1600 er stærkt påkrævet, så skitsen har foreløbighedens karakter. *Søgård*: Trap: Danmark, X, 2, Tønder amt, Kbh. 1966, s. 752 og X, 3, Åbenrå-Sønderborg amter, Kbh. 1967, s. 921, 942, 944, 984–85, 994–98, 1010 og 1189f. *Gram*: C.E. Andersen: Grams historie, Kbh. 1926, s. 29–51 og 405–07. *Hans den Yngres område*: H. Wullenweber: Herzog Hans der Jüngere von Sonderburg, Apenrade 1945, s. 38–57 og upagineret tabel over godsopkøb. P. Kr. Iversen: *Gammelgård*, i: Sønderjyske Årbøger 1947, s. 92–142. *Livegenskabet*: J. Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805, Åbenrå 1963, s. 17–19.
4. Hoveriafløsningen i de kongelige og gottorpske dele: Utrykt foredragsmanuskript venligst udlånt af P. Kr. Iversen, Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, Kbh. 1941, s. 190f.
5. P. Kr. Iversen: *Møgeltønder Len 1536–1660*, i: Sønderjyske Årbøger 1943, s. 40–110.

6. Kronens Skøder, I, 1535–1648, Kbh. 1892, s. 216f. J. Hvidtfeldt: Trøjborg, i: Danske Slotte og Herregårde, 16, Kbh. 1967, s. 47f.
7. J.V. Jensen: Adelig godsstruktur i *Musse og Fuglse herreder* i 16. – 17. århundrede, i: Landbohistorisk Tidsskrift, Bol og By, 2. rk. 4. bd., s. 85–123 og Adelsgodser i Vendsyssel og Hanherred i slutningen af 16. århundrede, i: Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark, Århus 1983, s. 255–76. *Møgeltønderhus*: Iversen: Møgeltønder Len, s. 58. *Gram*: Andersen anf. værk s. 36f og 47.
8. J. Hvidtfeldt: Vestslesvigske bønder i 1599, i: Sønderjyske Årbøger 1937, s. 48–110, Trap: Danmark, X, 2, s. 625f, 636. Kancelliets Brevbøger, Kbh. 1885–1968, 1586 16/6, 1596 6/6 og 1597 5/1.
9. M. H. Nielsen: Godske Rantzau og Selvejerne i Løg Herred, i: Sønderjyske Årbøger 1895, s. 225–50. Secher: Samling af Kongens Rettertings Domme 1605–1614, Kbh. 1885–86, s. 50–53. Landsarkivet Åbenrå, Trøjborg godsarkiv nr. 4–9, jordebøger 1604 og 1655.
10. Godsarkivet nr. 4–9, jordebøger 1580, 1582 og 1583.
11. Godsarkivet nr. 42, Opmåling af hovedgården 1600. Håndbog for danske lokalhistorikere, Viborg 1952–56, s. 197.
12. Hvidtfeldt: Trøjborg, s. 52.
13. Godsarkivet nr. 10, Matriklen 1664.
14. »Tegnelser over alle Lande«, i: Danske Magazin, 3. rk. 6. bd., Kbh. 1860, s. 321f. H. H. Fussing: Herremand og Fæstebonde, Kbh. 1942/1973, s. 212f. Kancelliets Brevbøger 1551 10/4.
15. H.F. Rørdam: Bidrag til Oplysning om den jydsk Bondestands Vilkaar i Frederik II's Tid, i: Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 1. rk., 7. bd., 1878–79, s. 107–10. Kancelliets Brevbøger 1586 6/7.
16. Kancelliets Brevbøger 1607 27/2.
17. Sst., 1607 11/9.
18. Secher anf. værk, s. 104–96.
19. E. Ladewig Petersen: Rigsråd og adelsopposition 1588, i: K.J.V. Jespersen (red.): Rigsråd, adel og administration 1570–1648, Odense 1980, s. 157–59, 167.
20. M.H. Nielsen anf. afh., s. 246.
21. Alle i godsarkivet nr. 19, Hoverikontrakter 1612–56.
22. Hvidtfeldt: Trøjborg, s. 54.
23. Sønderjyllands Historie, III, Kbh. 1940–42, s. 48.
24. Fussing anf. værk, s. 241–46.
25. Ved multiplikationen af hver helgårds hoveriydelse med antallet af helgårde er jordebogen 1655 lagt til grund.
26. Godsarkivet nr. 10.
27. *Stenderup å*: Antagelig i Siversted sogn på grænsen mellem Flensborg og Gottorp amter (J.P. Trap: Hertugdømmet Slesvig, II, Kbh.

- 1864/1975, s. 472). Muligvis også Stenderup Bæk i Jernved sogn, Ribe amt, lige nord for Kongeåen ved Gredstedbro (Trap: Danmark, IX, 2, Ribe amt, Kbh. 1965, s. 1033).
28. E. Ladewig Petersen: Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet, i: Hilsen til Hæstrup, Odense 1969, s. 91–109.
 29. Godsarkivet nr. 26.
 30. Iversen: Møgeltønder Len, s. 81.
 31. P. Kr. Iversen: Konge- og hertugkøer i Sønderjylland omkring 1600, i: Festskrift til Troels Fink, Odense 1982, s. 63–74.
 32. Kancelliets Brevbøger 1589 28/6 og 1594 8/6.
 33. Regnskabet befinder sig i godsarkivet nr. 27.
 34. A. Lassen: Skæbneåret 1659, Århus 1958, s. 133–34. Hvidtfeldt: Trøjborg, s. 51.
 35. Lassen anf. værk s. 99f. Andersen anf. værk s. 49.
 36. Godsarkivet nr. 42, hollænderikontrakt 1654. Andersen anf. værk s. 44.
 37. Godsarkivet nr. 10.